

УДК 821.161.2'04-94Величковський.09

архієпископ Ігор Ісіченко

АСКЕЗА ЯК ВИКЛИК:

«ПОВІСТЬ О СВЯТЪМ СОБОРІ...»

прп. ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО¹

DOI: 10.58407/litopis.240615

© І. Ісіченко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3270-104X>

Аналіз автобіографії зачинателя руху старчества прп. Паїсія Величковського (1722–1794) має на меті виявити нарративні стратегії письменника, що відображають його концепцію християнської аскези. Методом контекстуального аналізу встановлюється місце духовного пошуку Величковського за умов просвітницького абсолютизму, коли релігійні інститути інтегруються в державні структури, а монаше служіння втрачає споглядальний характер. Це дозволяє по-новому оцінити повчальний підтекст спогадів автора про його життєву драму як переможний бунт шукача автентичної аскези проти формалізації церковного життя. З цього випливає висновок про доктринальний характер спогадів, які розгортають динамічну альтернативу стагнації одержавленого православ'я в творенні простору духовної свободи, що лишається в автобіографії недосягнутою метою.

Ключові слова: автобіографія, аскеза, секуляризація, нарратив, спогади, монастир, конформізм.

Серед болючих прогалин в осягненні національної духовної спадщини все ще доводиться згадати й брак належної уваги до творчості такої знакової для східного християнства постаті, як Паїсій Величковський. У минулому хіба що невтомний митрополит Іларіон Огієнко звернув увагу на цю унікальну постать у контексті української культури². Хоча один із перших томів корпусу англійських перекладів «Гарвардської бібліотеки давньої української літератури» вже містив переклад автобіографії Паїсія Величковського оксфордського візантиніста Джефрі Майкла Фітерстоуна (англ. Jeffrey Michael Featherstone) та передмову знаного славіста з Фессалонійського університету Антонія-Емілія Тахіаоса (грец. Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος; 1931–2018).

Коли Харківсько-Полтавська єпархія УАПЦ провела 5 травня 2000 р. в Полтаві конференцію «Духовність прп. Паїсія Величковського і відповідь Православної Церкви на виклик секуляризованого світу», вона не викликала значної уваги, а публікація книги з доповідями, виголошеними на цій конференції³, обмежилася кількома сигнальними примірниками. Я намагався включати розділи про Паїсія Величковського і в історико-церковні⁴, і в історико-літературні⁵ підручники, але наврод чи це мало помітний вплив на суспільну рецепцію цієї особистості, виокремлення її з контексту російського православ'я, яке виразно заявило про права на нього, проголосивши ще на ювілейному соборі 6–9 червня 1988 р. канонізацію прп. Паїсія Величковського⁶.

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Іларіон, митр. Старець Паїсій Величковський: Його життя, праця та наука. Історична літературно-богословська монографія. Вінніпег: Волинь, 1975. 151 с.

³ Свята гора Афон і українська культура: Збірник / Упор. Ісіченко І. Харків: Акта, 2004. С. 53–99.

⁴ Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Харків: Акта, 2013. С. 378–382.

⁵ Ісіченко І. Історія української літератури: Епоха Бароко. XVII–XVIII ст. Львів–Київ–Харків: Святогорець, 2011. С. 321–329.

⁶ Канонізація святих: Поместный собор Русской Православной Церкви, посвященный юбилею 1000-летия крещения Руси. Троице-Сергиева лавра, 1988. С. 97–105.

Позитивним знаком змін стало включення розповіді Г. Сапожникової про Паїсія Величковського до агіографічного збірника «Святі землі Української»⁷. А утворення Міжнародного інституту афонської спадщини та активна дослідницька праця його засновника й директора С. Шумила⁸, що увінчалася проведенням у Чернігові міжнародної конференції «Исихазм в історії та культурі Православного Сходу: до 290-річчя старця Паїсія Величковського» (30 листопада – 1 грудня 2012 р.)⁹ та виданням українського перекладу творів Паїсія Величковського¹⁰, закладає підвалини до нового прочитання літературної і духовної спадщини славетного афоніта з Полтави. Додаймо до цього публікацію українського перекладу упорядкованого Паїсієм Величковським «Добротолубія», здійсненого Софією Матіяш¹¹, – і стане очевидним, що ситуація з рецепцією спадщини прп. Паїсія як невід’ємної частини української духовної традиції протягом останньої чверті століття змінилася на краще. Принаймні в тенденції.

В останні роки з’явився один істотний чинник, який спонукає українські богослов’я і гуманістику замислитися над феноменом Паїсія Величковського. Це утвердження шовіністичної доктрини «русского міра» як державної ідеології Російської Федерації¹². Адже, виплекана на ґрунті месіянської ексклюзивності московського православ’я¹³, ця доктрина активно визискує церковну риторичку й апелює до релігійних мотивів агресивного протистояння Росії зовнішньому світові. Візантійська модель державно-церковної «симфонії»¹⁴ трансформувалася в її парадигмі в жорстко субординаційні стосунки з цілковитим пріоритетом імперських інтенцій. Формат, закріплений на поч. XVIII ст. моделлю російської синодальної Церкви на чолі з імператором.

Епоха абсолютних монархій і просвітницьких ілюзій, час, коли жив Паїсій Величковський (1722–1794), не лише в Московії, але й у різних європейських країнах була позначена деспотичним намаганням світської влади обернути Церкву на слухняне знаряддя суспільного впливу¹⁵. Перетворення Московського царства на Російську імперію супроводжувалося запровадженням тотального контролю за церковними інституціями з перспективою поширення цього контролю на духовне життя пастви. Духовна особа набувала повноважень і функцій державного чиновника¹⁶.

І ось за цих умов юний студент Києво-Могилянської академії разом із друзями складає обіт: «да не будет отречение наше от міра и постриг во обителех, всякое изобиліе имущих в пищи и питіи и во всяком телесном упокоеніи. Занеже в таковых обителех постригшеса, не быхом возмогли по обѣту монашескому нищете Христовой последовати и воздержное житіе проходить, но немощи ради душ наших, отступивше от теснаго пути ввводящаго в живот заблудили быхом въ широкій путь вводящій в погибель»¹⁷. А Петро – як його звали в хрещенні – Величковський же змалку признавався ріднею на парафіяльне служіння в Успенському соборі, як спадкоємець дідуся-поета й рано померлих батька та старшого брата! Вже й кйвський митрополит Рафаїл Заборовський пообіцяв йому, тринадцятирічному юнакові: «Бысть тебѣ наследником!» (с. 44). Чемний син, Петро так і не знавчаси зізнатися матері, в якій з 12 дітей лишився живим тільки він, у своїх намірах остаточно відмовитися від визначеного йому звичаєвим правом спокійного служіння в патріархальній Полтаві – тільки невтішно плакатиме при розставанні в Решетилівці (с. 64).

1730-ті рр., коли Величковський починає свій шлях у простір християнської аскези, були добою продовження церковних реформ Петра I¹⁸. Натхнені, серед іншого, книгою

⁷ Сапожникова Г., Андрусів Ю. Святі землі Української. Львів: Свічадо, 2016. С. 220–225.

⁸ Шумило Сергій Вікторович. Міжнародний інститут Афонської спадщини. URL: <https://afon.org.ua/uk/shumylo.html>.

⁹ Исихазм в истории и культуре Православного Востока: к 290-летию старца Паисия Величковского. *Polito Sophia*. 2012. 13 листопада. URL: <https://politosophia.org/page/isihazm-v-istorii-i-kulture-pravoslavnogo-vostoka.html>.

¹⁰ Величковський П. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упор. та ком. С. Шумила. Київ: Вид-чий відділ УПЦ, 2016. 207 с.

¹¹ Добротолубіє або Слова й глави священного тверезіння, вибрані з творів святих і богонатхненних отців: У 2 т. / Пер. Матіяш С. Львів: Свічадо, 2009. Т. 1. 352 с.; Т. 2. 444 с.

¹² Бабинський А. Війна за «русский мир» чи «святу Русь»? Ідеологічні корені російської агресії. *Наукові записки УКУ: Богослов’я*. 2023. Вип. 10. С. 225–251.

¹³ Kalb Judith E. Russia’s Rome: Imperial visions, messianic dreams, 1890–1940. Madison: The university of Wisconsin press, 2008. XIV. 299 pp.

¹⁴ Harakas Stanley S. Living the faith: the praxis of Eastern Orthodox ethics. Minneapolis, MN: Light and life pub, 1992. P. 259–293; Lauritzen F. Symphonia in the Byzantine empire. An Ecclesiastical Problem. Zürich: LIT Verlag, 2016. P. 103–110; Džalto D. Anarchy and the Kingdom of God: from eschatology to orthodox political theology and back (orthodox christianity and contemporary thought). Fordham university press, 2021. P. 35–42.

¹⁵ MacCulloch D. A history of Christianity. The first three thousand years. London: Penguin books, 2010. P. 794–806.

¹⁶ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви: В 2-х т. Москва: Изд-кий дом «Познание», 2019. Т. 2. С. 309–539.

¹⁷ Величковський П. Автобіографія. Житие. Свято-Троїцька Сергієва лавра, 2006. С. 50. Далі цитується без посилань. Переклад: Величковський П. «Повість про святий собор»... С. 74.

¹⁸ Cracraft J. The church reform of Peter the Great. London: Macmillan, 1971. XII. 336 pp.

С. Пуфендорфа «Про закон природи і народів»¹⁹, ці реформи передбачали жорстке обмеження монашого служіння й суворий контроль за ним. Було заборонено відкривати нові монастирі, наявні в Московському царстві обителі було ретельно переписано й число їх скорочено, встановлено суворі обмеження для тих, хто хотів у них вступити. Головною ідеєю реформ монашества, закріпленою «Духовним регламентом» 1721 р., було підпорядкування монастирів практичним потребам держави: влаштування при них майстерень, шпиталів, шкіл²⁰.

Споглядальне чернече життя було цілком чужим духові петровських реформ. «Духовний регламент» прописував: «Весма монахом праздним быти да не попускают настоятели, избирая всегда дѣло нѣкое; а добре бы в монастырях завести художества, например, дѣло столярное, и иконное, и прочее что не противно монашеству»²¹. Скитське життя не допускалося, монахи закріплювалися за монастирями, їхні переміщення суворо обмежувалися, мандрівних ченців належало ловити й відсилати до єпископа або й до синоду. Ну і ще суворо заборонялося тримати в келіях писані тексти, самим писати чи навіть тримати в келіях чорнило й папір «под жестоким на тѣлѣ наказанієм»²². Богопосвячене життя уподібнювалося до армійського, позбавляючись необхідного для духовного вдосконалення сектору свободи. Сенс монашого подвигу зводився або до суспільно корисної праці (принаймні, фізичної праці в монастирі), або до богословських студій з перспективою ієрархічної чи ж академічної кар'єри. Мотиви, явно суперечні пошукам юного полтавця.

І ось уже, очевидно, на схилі віку («видя аз себе уже к концу жизни моея приближающа» – с. 41), Паїсій Величковський надзвичайно детально й відверто описує досвід юнацького пошуку ним альтернативи нав'язаного Церкві казарменого устрою. При цьому він ніде не вдається до критики синодальних інституцій. Навпаки, розповідаючи про свій студентський побут, він піднесено описує відвідувані київські монастирі: Китаєву пустинь, Михайлівський Золотоверхий монастир, особливо ж Києво-Печерську лавру – «святое и богоизбранное мѣсто, в немже в последняя лѣта ... ангели земній и небесній человецы ... просіяша» (с. 48). А от брутальне ставлення до братії нового ігумена Любецького Свято-Антонієвського монастиря Германа Загоровського (1739–1744)²³ настільки різко відштовхнуло Величковського від цього монастиря, що він подався аж за Дніпро, на терен Речі Посполитої.

При цьому в спогадах підкреслюється вченість ігумена, сполучена з владною поведінкою. А ще раніше, переказуючи свою розмову зі своїм викладачем, а згодом ректором Києво-Могилянської академії Сильвестром Кулябкою (1704–1761), Величковський мотивує небажання навчатися світським характером освіти: «Слыша бо въ нем частѣ воспоминаемых богов и богинь еллинских, и басни питическія, возненавидех от души таковое учение» (с. 59). Образ ученого ченця, вольового, самовпевненого, відданого кар'єри, – власне той образ, який пропонувався за модель синодальною структурою, – абсолютно дисонує з ідеалом Величковського.

Майбутній монах із замилуванням переживає суворі уроки чернечого смирення в душі стародавніх патериків, коли настоятель Китаєвої пустині виявляє в його скромній поставі сліди гордині (с. 53), а потім картає послушника, котрий поквапився виконувати його наказ, не взявши благословення (с. 56–57). Подарована Петрові монаша ряса викликає в нього справжній духовний екстаз як символ богопосвяченого життя (с. 75–76). Запрошений до ігумена на вечерю, він розчулюється аскетичною простотою страв: варені овочі, гречана каша, квас із кислиць або грушок (с. 79). Захоплення ж одержаною для прочитання «Ліствицею» Іоана Синайського настільки обіймає всю його істоту, що він береться переписати для себе книгу, аби мати можливість щодня звертатися до неї – і чадіє від єдиного доступного йому джерела світла, димної скіпки (с. 77). А коли Величковський зустрічає на острові в околицях Мошногір'я самітника Ісихія, то найвищою його чеснотою мандрівник визнає пієтет до книги, котрий спонукав був Ісихія долати пішки сотні верст, аби знайти на Чернігівщині жадану книгу, забрати для переписування й потім віднести її назад.

Мета життєвих пошуків Величковського так і не відкривається в його автобіографії. Це дуже симптоматично. Рвучись усе далі й далі вперед, Величковський прагне віднайти в реальності ідеал духовної свободи, відчутий ним у досвіді Отців Пустелі. Але обрій шу-

¹⁹ Pufendorfij Samuelis. De jure naturae et gentium libri octo. Londini: Sumtibus Adami Junghans iprimebat Vitus Haberegger, 1672. [20]; 1227 p.

²⁰ Духовний регламент. Санкт-Петербург: Въ типографіи Святѣйшаго Правительствующаго Синода, 1818. С. 155–178.

²¹ Там само. С. 162.

²² Там само. С. 168.

²³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская типография, 1873. Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. С. 136.

кань віддаляється щоразу, коли вдається досягти певної межі. Його розчаровує Чернігівщина, відштовхує ієромонах Ісихій, не затримують ані Мошногірський Вознесенський²⁴, ні Трійцький Мотронинський²⁵ монастирі. А перебування в Медведівському Свято-Миколаївському монастирі на острові Дубина р. Тясмин²⁶ приносить нові розчарування у власних фізичних здібностях (на жнивах порізався серпом, возячи снопи, перекинув воза), та ще й прикру плутанину з монашим іменем: співбрати почали називати його Платоном, хоч при постризі він дістав ім'я Парфеній (с. 96). Найприкрішою ж здається неможливість наслідувати патерикові взірці сумлінним служінням старцеві: духівник відмовляється від послуг Величковського та навіть не дає йому конкретних приписів щодо молитовної дисципліни. Зі скрухою Величковський констатує: «И тако аз, окаянный, остахся, аки овца заблудшая без пастыря моего и наставника, въ самочини и самоволих вся дни живота моего изжив» (с. 98). Зрештою, невдовзі по його постризі духівник іде геть із монастиря, а потім і монастир зазнає утисків від його покровителя. Величковський мусить повертатися до Києва, якраз у монастир, так мало відповідний його ідеалістичним уявленням, – Києво-Печерську лавру.

Описом перебування в лаврі завершується автобіографія Паїсія Величковського. Автор підкреслює прихильне ставлення до себе архимандрита – Тимофія Щербацького (1698–1767), майбутнього київського митрополита, в студентські роки доброго товариша батька Паїсія Величковського Івана. Величковський ревно відвідує монастирські богослужіння, запрошується читцем на клирос, вивчає мистецтво гравірування, аби працювати в друкарні. Правда, аж до Великодня ніхто не подбав про теплий одяг для нього, і Величковський протягом зими «зъло страждах от безмернаго хлада и лютых мразов, трясыйся чрез все правило церковное» (с. 104). Та ще вельми тривожно пролунали для нього застереження начальника дальніх печер о. Івана Кмитя, висловлені після сповіді, про загрози перебування в лаврі серед гамірливого світу: «Да не како яко млад еще сый, пострададеш последнее и крайнее души твоея разоренье, егоже и въ мирѣ живый не пострадал еси» (с. 102).

Завдяки життю прп. Паїсія Величковського авторства схимонаха Митрофана²⁷ ми можемо розгорнути дальшу панораму пошуку Величковським свого покликання. Їхній маршрут пролягатиме через вимиряні Величковським (с. 58–59; 86) румунські монастирі²⁸, сягатиме Афону²⁹ й завершиться знов-таки на румунській землі, в славетному Нямецькому монастирі (рум. Mănăstirea Neamț). Але це все буде в майбутньому. Натомість автобіографія виводить нас на рубіж, позірність стабільності якого була такою зрозумілою для безпосередніх адресатів автобіографії – «святого собора» (с. 41) зібраних довкола прп. Паїсія в Нямецькому монастирі його учнів і однодумців. Прочанський нарратив спогадів Величковського про юні роки заохочує до руху, до втечі від оманливої репутабельності інтегрованих авторитарною системою інститутів. Згодом його настрої відчує й підхопить невідомий дослідювач преподобного – автор «Відвертих розповідей прочанина». Коли ж ніні в заснованій іншими однодумцями прп. Паїсія й щедро обдарованій автократами Оптиній пустині лунають молитви на підтримку кровопролитної війни й геноциду українського народу, скромна непохитність аскетичної доктрини духовного батька сучасного східнохристиянського старчества оприявнюється мужньою альтернативою схованому під монашою рясою боязкому конформізму. Як і посмертне послання нащадкам Паїсієвого ровесника: «Світ ловив мене, але не спіймав»³⁰.

References

Babynskyi, A. (2023). Viina za «russkyi myr» chy «sviatu Rus»? Ideolohichni koreni rosiiskoi ahresii [War for the «russian world» or «holy Rus»? Ideological roots of russian aggression]. *Naukovi zapysky UKU: Bohoslovia – UCU scientific notes: Theology*, 10, P. 225–251.

Isichenko, I. (2011). Istoriiia ukrainskoi literatury: Epokha Baroko. XVII–XVIII st. [History of Ukrainian literature: The Baroque era. 17th–18th c.]. Lviv–Kyiv–Kharkiv, Ukraine.

Isichenko, I. (2013). Istoriiia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini [History of the Church of Christ in Ukraine]. Kharkiv, Ukraine.

²⁴ Маринівський Ю. Черкаська минувшина: Кн. 1. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. Черкаси: Відлуння, 1997. С. 29, 32–34, 35–40, 56–61, 100–102.

²⁵ Там само. С. 34, 42–44, 95–99.

²⁶ Лавріненко Н. Медведівський Миколаївський монастир: від перших згадок до XXI ст. *Український історичний журнал*. 2008. Вип. 1 (478). С. 141–161.

²⁷ Величковський П. Автобіографія. Житие. Свято-Троїцька Сергієва лавра, 2006. С. 105–204.

²⁸ Шумило С. Странничество Паисия Величковского по Украине и Молдо-Валахии в 1740-е гг. *Rocznik Teologiczny*. Warszawa, 2020. S. 591–612.

²⁹ Шумило С. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 79–93.

³⁰ Ніженець А. На зламі двох світів: Розвідка про Г. Сковороду і Харківський колегіум. Харків: Прапор, 1970. С. 199–203.

Isichenko, I. (Comp.). (2004). *Sviata hora Afon i ukrainska kultura: Zbirnyk* [Holy mount Athos and Ukrainian culture: A collection]. Kharkiv, Ukraine.

Lavrinenko, N. (2008). *Medvedivskiy Mykolaiivskiy monastyr: vid pershykh zghadok do XXI st.* [Medvedivskiy St Nicholas monastery: from the first mention to the 21st c.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1, (478), P. 141–161.

Marynovskiy, Yu. (1997). *Cherkaska mynuvshyna: Kn. 1. Pravoslavni monastyri na tereni suchasnoi Cherkaskoi oblasti do 1917 r.* [Cherkasy past: Book 1. Orthodox monasteries on the territory of the modern Cherkasy oblast before 1917]. Cherkasy, Ukraine.

Matiash, S. (Trans.). (2009). *Dobrotoliubiie abo Slova y hlavy sviashchennoho tverezinnia, vybrani z tvoriv sviatykh i bohonatkhnennykh otsiv* [Goodwill or Words and chapters of sacred sobriety, selected from the writings of the holy and divinely inspired fathers]. Lviv, Ukraine.

Sapozhnykova, H., Andrusiv, Yu. (2016). *Sviati zemli Ukrainskoi* [Holy lands of Ukraine]. Lviv, Ukraine.

Shumylo, S. (Ed.). (2016). *Velychkovskiy P. «Povist pro sviaty sobor» ta malovidomi lysty* [P. Velychkovsky's «The tale of the holy cathedral» and little-known letters]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2017). *Do istorii ihumenstva prp. Paisiia Velychkovskoho v monastyri Symonopetra na Afoni za nevidomymy ranishe arkhivnymy dokumentamy XVIII st.* [On the history of the abbacy of St. Paisius Velichkovsky in the Monastery of Simonopetra on Athos, based on previously unknown archival documents of the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2, P. 79–93.

Ісиченко Ігор – архієпископ-емерит (УГКЦ), доктор філологічних наук, професор Харківського національного університету ім. В. Каразіна (майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна).

Isichenko Ihor – archbishop-emeritus (UGCC), doctor in philology, professor at V. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: archbishop.ihor@gmail.com

ASCETICISM AS A CHALLENGE: «THE STORY OF THE HOLY COUNCIL...» BY St PAISIY VELYCHKOVSKY

Analysis of the autobiography of the founder of the eldership movement Paisiy Velichkovsky (1722–1794) aims to reveal the writer's narrative strategies that reflect his concept of Christian asceticism. The method of contextual analysis establishes the place of Velychkovsky's spiritual search under the conditions of enlightened absolutism, when religious institutions are integrated into state structures, and monastic service loses its contemplative character. This allows us to evaluate in a new way the instructive subtext of the author's memories of his life drama as a victorious rebellion of a seeker of authentic asceticism against the formalization of church life. From this follows the conclusion about the doctrinal character of the memories, which unfold a dynamic alternative to the stagnation of the stateized Orthodoxy in the creation of a space of spiritual freedom, which remains an unachieved goal in the autobiography.

Key words: autobiography, asceticism, secularisation, narrative, memoirs, monastery, conformism.

Дата подання: 22 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ісиченко, І. Аскеза як виклик: «Повість о святѣм соборі...» прп. Паїсія Величковського. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 159–163. DOI: 10.58407/litopis.240615.

Цитування за стандартом APA

Isichenko, I. (2024). *Askeza yak vyklyk: «Povest o sviatem sobori...» prp. Paisiia Velychkovskoho* [Asceticism as a challenge: «The story of the Holy Council...» by St. Paisiy Velychkovsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 159–163. DOI: 10.58407/litopis.240615.

